

УДК 332.2.021

Шатохин А.М.

АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ

Початок ХХІ століття українське село зустріло у бурхливих хвилях аграрної реформи. Колективна власність, що була пануючою протягом восьми десятиріч, поступається приватній власності на землю і майно. Метою перетворень проголошено відродження на землі ефективного власника, справжнього господаря своєї праці та її результатів.

За останні півтора століття це вже шоста "ринкова атака" на селянство з боку правлячих еліт. Першим в 1861-1863 рр. це намагався зробити Олександр II, звільнивши селян від кріпосної залежності і, створивши умови для розвитку ринку найманої праці. Петро Столипін в 1906-1910 рр. пішов далі, оголосивши землю товаром і об'єктом купівлі-продажу. Він намагався зруйнувати селянську общину, яку вважав гальмом для суцільної капіталізації аграрних відносин у Росії, і пропонував спиратися на "міцного господаря".

Українська революція 1917-1920 рр. продемонструвала цілу "веселку" підходів до розв'язання аграрного питання: від комнезамів, націоналізації та соціалізації землі до відтворення поміщицьких латифундій і проголошення "священного права" приватної власності на землю. Через політичну боротьбу жоден з цих підходів не був реалізований у повному обсязі.

Після "червоногвардійської атаки на капітал" Володимир Ленін і більшовики в 1921 р. проголосили "нову економічну політику", що ґрунтувалася на ринкових засадах у відносинах між містом і селом. Знов ставка була зроблена на "культурного господаря", але нового, не того, що до революції. Він працював на одержавленій, націоналізованій землі, обплутаний низкою обмежень: майнових, фінансових, трудових. Але і йому не судилося вrostи корінням в український ґрунт. В 30-х рр. суцільна колективізація знищила і цього господаря, призвела до голодомору.

В середині 50-х рр. Микита Хрущов зробив помітні кроки на шляху подолання сталінської хвилі закріпачення селян, зрозумівши необхідність переходу до ринкових відносин і розпочавши цей процес із сільського господарства. Але для Хрущова і його оточення товарно-грошові відносини були лише вимушеним, тимчасовим етапом на шляху до комуністичного суспільства, де їм місця вже не було. Звідси й непослідовність цього реформатора, його торохкання, то в бік капіталістичного досвіду, то спроби якнайшвидше покінчити з "проклятим минулим".

У другій половині 60-х рр. Олексій Косигін, реформаторські заслуги якого, на наш погляд, ще недостатньо оцінені, розпочав ринкове реформування в умовах

збереження жорсткого державного регулювання. Населенню знов почали пояснювати значення позабутих термінів "прибуток", "рентабельність", "ефективність" і закликати до формування "почуття господаря". Саме "почуття", бо, що сталося з господарем відомо. Проте навіть такий обмежений крок у бік ринкових відносин привів до справжнього вибуху ділової, виробничої активності як у місті, так і на селі. За показниками ефективності виробництва восьма, дев'ята п'ятирічка були найкращими в історії радянської економіки. І знов чергова адміністративна хвиля зруйнувала нестійкі ринкові будівлі.

Дехто починає відлік сучасного етапу ринкових реформ з 1991р., часу отримання Україною державної незалежності. Звичайно, приємно починати історію з себе, проте такий підхід не відповідає дійсності. Ще Юрій Андропов в 1983 р. фактично легалізував основні ідеї незавершеної реформи 60-х років, а Михайло Горбачов із своїми "виконробами перебудови" розпочав підготовчі роботи, зруйнувавши застарілий будинок адміністративно-командної системи і проголосивши, що на цьому місці буде побудований новий палац у ринкових кольорах. Проте 1987- 1991 рр. пройшли в теоретичних суперечках про те, який у нас повинен бути ринок - регульований чи "дикий" – і в який термін його будувати – за 500, 200 чи 100 днів. Це нагадувало відому дискусію про те, як будувати міст : вздовж чи поперек ріки.

Здається, зараз вже не є актуальною проблема: потрібен ринок чи ні? Відбудувати зруйноване неможливо і непотрібно. Подобається чи не подобається це комусь, але альтернативи ринковим відносинам зараз дійсно немає. Хоч і варто згадати відому пораду українського підприємця Павла Рябушинського, висловлену ним ще в 1917 р. в Державній Думі Росії: не руйнуйте старий будинок, поки поруч не побудуєте нового, в старому можна хоча б сховатися від дощу. Але майже за століття ми не стали мудрішими, тому "маємо те, що маємо".

Сучасний етап ринкового реформування в Україні в центрі уваги поставив долю аграрних відносин. І це не випадково, бо в агропромисловому комплексі зосереджено близько 30% основних виробничих фондів, працює третина загальної чисельності працівників, зайнятих в народному господарстві, виробляється третина національного доходу, формується 70% роздрібного товарообігу. За останні п'ять років Україна фактично перетворилась із індустріальної в аграрну державу. Продукція АПК є однією з основних статей експорту України.

Під **аграрною реформою** ми розуміємо процес цілеспрямованого втручання державних, політичних, господарських та інших суб'єктів у аграрні відносини, що склалися, з метою їх зміни в певному напрямку. На відміну від соціальної революції соціальні реформи можуть проходити декілька етапів і тривати від 2-3 років до 2-3 десятиріч. Проте так само як і соціальна революція соціальна реформа в кінцевому підсумку зачіпає інтереси різних соціальних класів, верств та груп. Через те поруч із реформою, як правило, існує контрреформистська течія. Від співвідношення цих напрямків і залежатиме темп та результати реформи.

Як прихильники, так і противники реформ в запалі полеміки іноді заявляють, що, мовляв, ніяких реформ в аграрному секторі у нас немає. Це, звісно, перебільшення. Є принаймні три моменти, які заперечують таке твердження. По-

перше, це відповідна законодавча база, що налічує понад 20 законів і постанов, прийнятих Верховною Радою за останні роки, зокрема Земельний кодекс, Закон про пріоритетність соціального розвитку села, про оренду, про власність, про колективне сільськогосподарське підприємство, про селянське (фермерське) господарство, про особливості приватизації майна в АПК, про плату за землю тощо. Це, безперечно, ринкові закони.

По-друге, Указами Президента України в 1994-1996рр. розпочався процес роздержавлення земель, передачі їх у колективну власність з наступним паюванням землі і видачею власникам земельних сертифікатів.

Протягом 1997-1999 років переважна більшість радгоспів була перетворена у колективні господарства. А у грудні 1999 р. розпочався третій етап аграрної реформи. За указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки" протягом 2000 року колективні сільськогосподарські підприємства фактично припинили існування: на їх базі створені господарства приватного типу.

По-третє, ринкова ментальність, принаймні на операційному рівні, розумінні ринкових термінів і понять стала реальним фактором селянської свідомості. Як показують дані соціологічних досліджень, зокрема проведені Уманським соціологічним центром в 1988-1995рр. в селах Черкаської, Вінницької та Хмельницької областей, відбулися помітні зрушення в цьому відношенні. Якщо в 1988р. лише 14-15% селян визнали, що розуміють зміст таких термінів, як самофінансування, самоокупність, госпрозрахунок, то вже в 1991р. таких стало вдвічі більше, а в 1995р. понад половина опитаних нами селян ствердно відповідали на це питання (серед чоловіків у віковому інтервалі 20-50 рр. таких більше 70%). Поняття приватна власність на землю, яке в 1988р. викликало у більшості селян страх, тепер вільно вживається нашими респондентами.

На нашу думку, одна з причин незавершеності ринкових спроб у сільському господарстві полягає в тому, що автори реформ розглядали селянство як об'єкт реформування. і хоча при цьому багато було зроблено на задоволення справжніх інтересів селянської маси, проте реформатори, як правило, намагались "підтягнути" селянство до вимог суспільства, часто нехтуючи особливостями селянської психології. Однією з найбільш помітних рис такої психології є притаманний селянству будь-якої країни "соціальний консерватизм", інерція, обережне ставлення до перетворень і нововведень. Відомо, що найчастіше саме селяни розплачувались за прорахунки реформаторів.

Німецький соціолог Ральф Дарендорф назвав процес радикальних змін в суспільстві революцією, тобто поєднанням революції і реформи. Цей термін, на наш погляд, цілком вдало характеризує процеси, що відбуваються в аграрній сфері України. І хоча метою реформ є створення нової якості - власника, господаря на селі – цей процес неможливо здійснити миттєво, без урахування особливостей того людського матеріалу, що реформується. Колективістські традиції селянства, що закріплювалися не тільки в організаційних формах (община, колгосп), але й в психології, культурі, соціальних зв'язках тощо; суттєво впливають на темпи і форми перемін.

Видатний економіст-аграрник М.Кондратьєв ще майже століття тому сформулював основні вимоги до ефективної економічної реформи: вона має бути реалістичною, не знижувати рівень виробництва, відповідати принципам соціальної справедливості [1, с. 64-65]. Чи відповідає сучасна аграрна реформа в Україні таким вимогам? Нажаль, слід констатувати, що це далеко не так.

Соціальною проблемою соціетального рівня виступає прагнення керівництва держави реформувати сільське господарство на ринкових засадах, підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва на базі різних форм власності, з одного боку, та реальні результати перших років реформування, соціальна ціна реформи, з іншого.

В концепції переходу до ринкової економіки, прийнятою Верховною Радою України ще у листопаді 1990 р. [2, с. 141], сформульована теоретична модель ринку, своєрідна мета економічних перетворень: "Ринок України являє собою систему товарно-грошових відносин з механізмом вільного ціноутворення, із вільним підприємництвом на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції суб'єктів господарювання у боротьбі за споживача. Ринок України передбачає використання економічних регуляторів державного впливу на розвиток народного господарства і наявність ефективної системи соціального захисту населення."

Розробники Концепції виходили з аналізу придатності для українського ґрунту однієї з трьох моделей переходу до ринкової економіки, вироблених світовим досвідом: еволюційної, "шокової терапії" та жорсткого регулювання.

Еволюційна модель триває досить довго -10-15 років - і ґрунтується на поетапному, поступовому введенні ринкових відносин. Такий шлях неприйнятний в умовах гострої економічної кризи.

Модель "шокової терапії" пов'язана з одночасним введенням у дію всіх атрибутів ринку та одночасним переводом економіки на ринкові рейки. "Побічним результатом" такого типу реформування є надмірна інфляція, безробіття і падіння виробництва на першому етапі. І такий шлях у 1990 р. вважався неприйнятним для України.

Модель жорсткого регулювання базується на державному регулюванні цін на найважливіші товари, з одного боку, і прибутків населення - з другого. В її основу покладено стимулювання підприємництва і "заморожування" соціальних гарантій. Для проведення такої політики необхідний сильний уряд, а головне - зміцнення адміністративно-командної системи, що теж не відповідало інтересам суспільства, що реформується.

Відкинувши усі три моделі, депутати Верховної Ради вирішили виробити власний варіант концепції переходу до ринку. Він, зокрема, передбачав введення своєї грошової одиниці, "що надійно забезпечуватиме захист споживчого ринку як від вивозу товарів, так і від ввезення з-за кордонів республіки грошової маси".

Концепція орієнтована на прискорення процесу роздержавлення та приватизації власності "при чіткому і однозначному визначенні обсягу, структури і меж усіх форм власності". Одночасно передбачалося створити "механізм забезпечення

відносно рівних стартових умов для кожного члена суспільства та гарантії соціального захисту населення".

Перехід до ринку, згідно Концепції, передбачався реальним протягом 1991-1992 рр. Не слід, звичайно, дивуватися таким строкам: в кінці 80-х рр. серед економістів по суті йшло "соціалістичне змагання" по створенню програм по якнайшвидшому переходу до капіталізму - за 100, 500 днів або, як у нас в Україні, за два роки. Це показник ідеалізованої "віртуальної" уяви значної частки радянських економістів про капіталізм і ринок, з одного боку, і значним економічним потенціалом СРСР та України - який породжував ринкову ейфорію, з іншого.

Звичайно, хотілось як краще, а вийшло як завжди. В кінці 90-х років можна, на жаль, констатувати, що власна українська модель переходу до ринку так і не була чітко усвідомлена. По-суті були запозичені не найкращі риси і наслідки усіх трьох "світових концепцій". За тривалістю (майже 10 років) економічна реформа в Україні схожа на еволюційну модель. За рівнем інфляції у 1993 - 1994 рр., безробіттям та падінням виробництва - на "шокову терапію". За втручанням держбюрократії у діяльність в переважній більшості вже недержавних підприємств, "заморожуванням" соціальних програм - на третю модель.

Складовою частиною економічної реформи є аграрна реформа. Вона передбачає радикальне перетворення аграрних відносин на ринкових засадах па умовах плюралізму та рівноправності форм власності.

Соціальним результатом таких перетворень, зокрема земельної реформи, має бути зміна форм землеволодіння та землекористування з тим, щоби центральною фігурою на селі став працюючий власник.

І тут теж існує соціальна проблема - протиріччя між задекларованою метою та реальним результатом аграрної політики. Різноманітність форм власності і типів господарських структур на селі стали реальністю. Змінилися форми землеволодіння та землекористування. Але приватизація, оренда, акціонування, паювання поки що не створили клас працюючого власника на селі. Фермерські господарства, їх статус та характер господарської діяльності лише підкреслюють загальне правило.

Як актуальну соціальну проблему слід розглядати руйнування соціальної інфраструктури села та знецінення селянської праці. Більшість селян не може зрозуміти, чому в ході реформи, яка повинна покращувати, значно погіршилися їх умови праці та побуту : роками не сплачується заробітна плата, не оновлюється матеріально-технічна база господарств, закриваються школи, медичні пункти, будинки культури, не ходять за розкладом автобуси тощо.

Протиріччю відбувається й процес соціальної адаптації основної маси селянства до ринкових умов. Для багатьох це пов'язано із зміною соціальною статусу, а іноді - із докорінними змінами у способі життя, що складався протягом багатьох поколінь.

Центральним питанням аграрної реформи є питання **власності на землю**. Безумовно, ринок передбачає існування інституту приватної власності. Але більшість прихильників приватного земельного права розглядають землю не стільки як об'єкт необмеженої купівлі-продажу, скільки як важливу умову формування справжнього господаря на землі.

Однак, як показує досвід різних країн і України у тому числі, форма власності не завжди є визначальною для ефективного господарювання. За даними економістів, вона дає можливість підвищити продуктивність праці у сільському господарстві на 10-15%, а решта залежить від багатьох чинників як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, зокрема від способу господарювання. І в умовах одержавленої колективної власності завжди існували справжні, дбайливі та ініціативні господарі. Одночасно далеко не кожен приватний власник може дійсно ефективно господарювати, що доводить "досвід" майже третини фермерських господарств.

Власник – володар, розпорядник, користувач – найбільш ефективний в умовах дрібнотоварного виробництва. Але це не перспективний шлях. Не випадково у провідних капіталістичних країнах (США, Канаді, Франції, Німеччині) помітний процес укрупнення, концентрації земель, викупу їх державою у дрібних, мало спроможних для сучасної технології і конкуренції, сільських власників.

Аграрна реформа в Україні вступає у вирішальну стадію. Докорінно змінюється соціальний уклад села, який будувався протягом десятиріч. Керівництво держави здійснило політичний вибір: ставка зроблена на приватного власника, працюючого на землі. Перше десятиріччя ХХІ століття винесе економічну оцінку політичним і соціальним намірам реформаторів.

Перелік літератури:

1. Кондратьев Н.Д. О крупно-крестьянских хозяйствах. Особое мнение. Кн.1. – М., 1993.
2. Про проекти Конституції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки: Постанова Верховної Ради Української РСР від 1 листопада 1990 р. – К., 1990.

Поступило в редакцію 30 мая 2001 г.